

І.І.КОЛЕСНИК*

«ПОВЕРНЕННЯ ДО РЕЧЕЙ» ЯК ПЕРСПЕКТИВА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена проблемі «матеріального повороту» в історичних дослідженнях, сутність якого пов'язана з новими формами концептуалізації речей. Ядро цього «повороту» становить акторно-мережева теорія Б.Латура, згідно з якою люди й речі (не-люди) утворюють єдину систему соціальної взаємодії. Це означає, що речі, матеріальні об'єкти також мають соціальну природу, котра розглядається з перспективи культурної пари панський маєток/селянська хата, історії радянської моди та феномена колекціонування.

Речі у житті людей відіграють вирішальну роль. Інтерація людей відрізняється від взаємодії мавп, за словами Б.Латура, саме присутністю речей. Люди/humans і не-люди/nonhumans, речі, предмети вступають в активну взаємодію та створюють нові стосунки, соціальні зв'язки, мережі комунікацій – соціальний простір.

Речі й люди

Ж.Бодріяр виокремлює побутові, культурні та соціальні функції речей. Побутові речі створюють звички, адже поведінкові стереотипи людей формуються навколо звичних речей і предметів. Культурна функція речей пов'язана із соціальним статусом людини у суспільстві. Речі визначають ідентичності людей. Представники різних класів, соціальних груп розрізняються між собою не тільки марками автомобілів, одягом, будинками, але й статусною поведінкою. Аристократи, інтелектуали відвідують, зазвичай, театри та концерти, а не стадіони й кінозали¹. Соціальна функція речей зумовлена процесами соціалізації людей, входженням у соціум та визначенням свого місця в ньому. Матеріальні предмети, речі виконують також важливу психологічну функцію, встановлюючи рівновагу, знімаючи напругу і стреси з людини. Невипадково кажуть, що книги – «ліки для душі», а першим колекціонером вважається «премудрий гідальго Дон Кіхот із Ламанчі», який був здатен віддати за книжки цілі маєтки. Нині речі починають жити своїм життям, вони лікують невдачі, неврози, задовольняють, породжують пристрасть, спонукають до важливих учинків, подвигів чи злочинів.

Речі в рецепції істориків

Науковий інтерес до речей, предметів старовини народжується в добу Ренесансу. Згодом тодішній «антикваріонізм» трансформувався в антикварний рух, який наприкінці XVIII ст. передав естафету Романтизму з його інтересом до етнографії, археології, фольклору, народних звичаїв і побуту. Позитивізм поставив розбуджений романтиками науковий інтерес до речей на міцне підґрунтя наук – етнологія, соціологія, історія культури та ціла низка спеціальних

* Колесник Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії.

¹ Карасик В.И. Язык социального статуса. – Москва, 1992.

дисциплін, предметом вивчення яких стають матеріальні об'єкти (нумізматика, сфрагістика, боністика, фалеристика, іконографія, геральдика, зброєзнавство). Поступово з речознавчого дискурсу виокремилися такі предметні галузі, як історія побуту, приватного життя. У другій половині ХХ ст. внаслідок «антропологічного повороту» виникає нова предметна сфера вивчення речей – історія повсякдення, складова «нової історичної науки». У межах українського історієписання бурхливий розвиток студій над повсякденням розпочався з кінця 1990-х рр. і триває по сьогодні. Видаються численні монографії, статті, збірники, захищаються дисертації, проводяться конференції, серед істориків нині історією щоденності не займається хіба що ледачий.

Предмет історії повсякдення («Everyday Life History», «Alltagsgeschichte») становить вивчення «малих життєвих світів» пересічних громадян, «маленьких людей», а ширше – «безмовної більшості». Н.Пушкарьова визначає повсякденне життя як світ, в якому людина живе і взаємодіє з іншими. Ідеться про умови життя, праці, відпочинку, навчання, побут, раціональне харчування, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні вподобання, сприйняття подій історії крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума тощо. У фокусі уваги істориків повсякдення перебувають соціальні групи, окремі особи або маргінали («світ волоцюг», «люди вулиці») – злиденні, убогі, повії, жебраки, а також інваліди, хворі, секс-меншини.

Історії повсякдення дослідники розрізняють дві течії. Одна з них спрямована на вивчення рутинних подій у суспільстві, серійних процесів, елементи, яких повторюються, натомість інша зосереджена на фіксації екстремальних ситуацій, унікальних явищ, свят, цікавих випадків і вчинків, чогось особливого й надзвичайного. Історія щоденності оперує певним інструментарієм, як-от методики прикладної соціології, кількісні методи (орієнтовані на масові, серійні явища), усна історія (анкетування, опитування), методи етнології (аналіз символів, обрядів, звичаїв, слів), культурної антропології, історичної демографії, семіотики (зокрема в медієвістиці популярні семіотичні підходи, коли предмет/річ сприймається як знак, символ, метафора).

Водночас історія повсякдення суттєво відрізняється від інших сфер історичного знання, історії побуту, приватного життя, генеалогії, краєзнавства, локальної історії, соціології буденного життя. Так, історія побуту надто близька до етнографії, вивчаючи матеріал, фарби, техніки, за допомогою яких зроблено даний предмет, коли й ким. Якщо історія побуту (як і етнографія) спрямована на історію дрібниць, то історія повсякдення зорієнтована на опис подробиць, деталей, елементів буденного життя. На відміну від історії побуту історія щоденності зосереджена не стільки на самому предметі/речі, скільки на ставленні до нього людей, вона у змозі «зіставити приватне існування із перебігом подій» (Н.Пушкарьова). Проте історію повсякдення не варто ототожнювати з історією приватного життя, котра залишала поза увагою індивідуальні реакції людини чи малої соціальної групи на події суспільного й політичного життя, а також із краєзнавством, його культурно-просвітницькими ініціативами щодо вивчення минулого рідного краю. Історія повсякдення доволі далека й від етнології (соціології буденного життя), вітчизняним відповідником якого слугує українознавство².

² Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С.246, 257, 326.

Історія повсякдення, як визнають дослідники, має вади – емпіризм, фактографізм, відсутність інструментарію для синтезу, неспроможність інтегрувати в єдине ціле сукупність розрізнених тематичних досліджень. Працям з історії повсякдення (селян, городян, робітників, різних груп населення за часів війни, революцій, соціальних змін тощо) бракує аналітичних узагальнень, концептуальних конструкцій. Наслідком цього є надлишок дрібних деталей, подробиць, описовість, фрагментарність викладів. Невипадково, за влучним висловом К.Ліпп, у літературі існує стільки історій повсякдення, скільки істориків, котрі її вивчають. «Вузькі місця» історії щоденності зумовлюються її власною неспроможністю перетворити численні життєві історії «людини з натовпу» на цілісну картину історичного життя, уважає Н.Пушкарьова³.

В українському історіографічному середовищі існують доволі суперечливі оцінки та підходи щодо історії повсякдення. Одні історики впевнені, що «у сучасній українській історіографії оформилась історія повсякденності як напрям досліджень», і виокремлюють такі тематичні пріоритети, як «матеріально-побутове забезпечення, житлово-комунальна сфера, відпочинок і дозвілля, сімейно-шлюбні аспекти, гендерні проблеми соціалізації», хоча при цьому домінує «радянське повсякдення». В Україні, констатують, окрім «столичного» є «кілька регіональних осередків дослідження повсякденності: Харків, Донецьк, Луганськ, Переяслав-Хмельницький, Бердянськ та ін.»⁴. Щоправда, поряд із парадно-звітними реляціями звучать і більш зважені міркування з приводу українських студій історії повсякдення:

«Опублікований масив сучасних історичних праць доводить, що вітчизняна історична наука ще не завершила процес інституалізації історії повсякденності, а тому межі предмета дослідження залишаються розмитими, немає чіткості щодо окреслення кола проблем [...]. [серйозною проблемою, що] гальмує процес упродовження історії повсякденності у вітчизняні гуманітарні науки, є обмеженість застосування методологічного інструментарію. Реконструкція повсякденного життя людей викликає певні методологічні труднощі, пов'язані зі складностями узагальнення окремих особливостей життя, які [...] розкривають внутрішню неоднорідність і динамічність перебігу повсякденного життя. [...] При вивченні матеріально-предметних, соціонормативних, етнічних, ритуально-культурних аспектів життя, а також [...] взаємостосунків людей, слід виходити з того, що структури повсякдення доволі мінливі, проявляються в різних формах залежно від соціальних, економічних, культурних та інших факторів. Історик повинен звести окремі елементи повсякдення в єдину систему, аби якомога точніше відтворити їх взаємозв'язки та взаємовплив, особливу увагу приділяючи індивідуальному рівню сприйняття тих або інших подій».

³ Пушкарьова Н. «История повседневности» как направление исторических исследований [Електронний ресурс]: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm

⁴ Коляструк О., Коляструк О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Історія повсякденності: теорія та практика: Мат. Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С.25–27.

Отже методологія історії повсякдення передбачає аналіз «життєвих світів» людини, проблем соціалізації, системи зв'язків з іншими людьми.

«Такі складні питання фактично неможливо поставити в певні дослідницькі рамки, важко вирішити, послуговуючись традиційною історичною методологією. Зрозумілою є необхідність заповичень різноманітних теоретичних схем, моделей, категорій з інших гуманітарних дисциплін (соціології, демографії, антропології, культурології, психології тощо). Проте привнесення методологічного інструментарію має бути не механічним процесом, залучені методи вимагають видозмін і пристосувань до розв'язання історичних завдань»⁵.

Звісна річ, історія щоденності кристалізувалась як складова «нової історичної науки», а, відтак, є різновидом соціальної історії. Примітно, в українській літературі побутує назва «людинознавча історія», котра вивчає соціальні групи, індивідуумів через соціальні структури й історію ментальностей. Історія повсякдення виникла як реакція на домінування великих пояснювальних схем (історії «великих культур», «локальних цивілізацій», формацій, класів). Матеріальне в історії щоденності виступає лише як тло, контекст «нової» соціальної історії низів. Народжена в надрах школи «Анналів» історія «знизу» або «від підвалу до даху» слугувала реакцією на традиційну історію еліт. Урешті, історія повсякдення, подібно до мікроісторії, історії ментальностей, являє інтерес під кутом зору нових методик дослідження малих соціальних груп, історії «маленьких людей» у контексті життя суспільства.

У добу Постмодерну інтелектуальна ситуація радикально змінилася, із кінця 1990-х рр. спостерігається пошкваллення інтересу до історії речей. Увага до матеріального супроводжувалася відповідною риторикою: «повернення до речей», «річ як інший» (Е.Доманська), «назад до речей», «речі навколо нас», «буття речей», «соціальне життя речей» (Б.Латур). Формуються нові напрями в історії та соціології: у США це – нова культурна, нова матеріальна історія або нові матеріальні студії, студії з історії речей («New Cultural History», «Things Studies»). Набирає оберті STS-напряму – науково-технічні студії або дослідження науки, техніки, суспільства (від «Science. Technology. Society»). Саме цей напряму стимулював дискусії про роль матеріальних об'єктів у конструюванні соціальної реальності. Існують прибічники і противники STS-проекту, уважає Б.Латур, проте STS засвідчує несумісність деяких нових об'єктів природничих наук із соціологічним методом. STS зазнали невдачі при інтерпретації природничих наук. Це означало, що деякі природничі факти не вписувалися у соціальні межі. «Комедією помилок» називає Б.Латур наслідування соціальних наук природознавчим дисциплінам. Двадцятьма п'ятьма роками по тому, писав він у 2000-х рр., «невеличка предметна галузь соціології, відома як “дослідження науки й техніки” (STS) до певної міри прояснила, що саме є природничі науки та піддала сумніву саме поняття суспільства». Ба більше, STS зробила такий ривок, який, за словами Б.Латура, можна порівнювати з появою перших

⁵ Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? // Історія повсякденності: теорія та практика. – С.40.

свавців у добу динозаврів. Згодом саме STS почнуть відігравати вирішальну роль у «непростій екології суспільних наук». Поки що вони ледь помітні через те, що їх внесок у магістральне суспільствознавство не усвідомлено. Проте матеріали STS, які описують практики лабораторій та інших наукових установ, стали предметом детального дослідження істориків, антропологів, соціологів⁶. Значення епохи STS полягає в тому, що «великий поділ» («Great Divide») на природничі й гуманітарні науки, за словами Б.Латура, явно застарів.

Складовою частиною STS є «матеріальна герменевтика», яка відтворює «голоси» речей там, де була абсолютна «тиша». Речі можуть показати, проявити себе завдяки інструментам-технологіям. За допомогою мікроскопів, спектрографії, радіовуглецевого датування, комп'ютерного моделювання та інших сучасних технологій можна реконструювати матеріальний об'єкт, що вивчається⁷. Так, інструменти-технології застосовуються при вивченні викопних людей і не-людей у музеях, дослідженні історії мумій (зокрема, можна визначити, з якої місцевості походила людина, хімічний склад її кісток засвідчує, чим вона харчувалась і який спосіб життя вела, на що хворіла, від чого померла). Численні побутові речі з гробниці найвідомішого давньоєгипетського фараона Тутанхамона (помер, за даними ДНК-аналізу, від застарілої малярії), що на них раніше навіть не звертали уваги, нині є джерелом вивчення звичок, способу життя, раціону харчування, організації дозвілля (заняття спортом, полювання, розваги), репрезентаційних функцій одягу правителя тощо. Звісно, матеріальна герменевтика залишається складовою текстуальної герменевтики і відкриває нові горизонти вивчення світу речей, дійсності взагалі.

«Речовий поворот» охоплює й історичну науку. «Матеріальна» тенденція пов'язана з історією артефактів. Польський артефактолог К.Ковальський уважає артефакти універсальною категорією історичного пізнання. «Артефакт» відрізняється і від «джерела», і від «екофакту». На думку К.Ковальського, артефакти – це матеріальні свідчення свідомої та підсвідомої людської діяльності. За одним класифікаційним принципом, артефакти поділяються на дві групи: комунікаційні, які мають чи не мають адресатів; нон-комунікаційні артефакти суто утилітарного характеру. За іншим критерієм (від ступеня цілісності) артефакти поділяють на неушкоджені/незіпсовані та артефакти із деформованою структурою. Класифікуються вони також і за функціями, причому розділяються на три великі групи: 1. іммобільні артефакти, які мігрують разом із культурними декораціями (пов'язані з історією поселень, перевезенням, архітектурні артефакти); 2. мобільні артефакти залишаються в первісному контексті (сакральні та світські об'єкти); 3. більш мобільні артефакти, що функціонують у вторинних контекстах⁸. Отже, можна констатувати, що нині «поворот до матеріального» у сфері соціогуманітарних наук сягнув стадії рефлексії.

⁶ Latour B. When Things Strike Back: a Possible Contribution of «Science Studies» to the Social Sciences // *British Journal of Sociology*. – 2000. – Vol.51. – №1; Латура Б. Когда вещи дают отпор: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки // *Социология вещей*: Сб. ст. / Под ред. В.Вахштайна. – Москва, 2006. – С.342–343, 350–351.

⁷ Доманська Е. Річ як Інший // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – Вип.2. – К., 2006. – С.129–130.

⁸ Kowalski K.M. Artefakty jako źródła poznania: Studium z teorii nauki historycznej. – Gdańsk, 1996.

«Поворот до матеріального»: передумови та сутність

Причини «повороту до матеріального», до світу речей сучасні соціологи пояснюють корінними змінами у суспільстві, яке вступає в нову добу «постіндустріального», «інформаційного», «мережевого» суспільства, ознаками котрого вважаються плюралістична структура, процеси індивідуалізації, соціальна мобільність, курс на знання, науку, освіту. Влада в нинішньому суспільстві також набуває мережевого характеру, з'являється на будь-якій території, де є гроші та адміністративний ресурс (С.Белковський).

Процеси індивідуалізації у сучасному світі пов'язані з відмовою від традицій (детрадиціоналізацією), або свідомим конструюванням нових традицій і творенням «культури нарцисизму». У фокусі уваги перебувають структури, котрі виникають довкола особистості, а не колективу чи групи. Проблеми сучасної людини – це емоційне перевантаження, опора на власні ресурси, труднощі спілкування, можливість вибору, яка в нинішній соціокультурній ситуації регулюється за допомогою знання.

Сучасне суспільство керується та регулюється знанням, унаслідок чого ви-творюється «культура знання», що містить системи експертиз, без яких неможливий жоден серйозний економічний, соціальний чи то політичний проект, розвиток науки та інноваційних технологій. Сучасна «культура знання» означає підвищення вимог до науково-технічних еліт та ролі рефлексії, рефлексивного мислення, потрібних для «навігації» в потоках інформації.

Звісно, наукова експертиза, дослідження науки й техніки зосереджені довкола матеріальних об'єктів, цілих об'єктних світів, на які зорієнтовані вчені та експерти. Справа в тому, що у «суспільстві знання» об'єктні відносини (стосунки з речами, які ідентифікують «я»-особистість) перетворюються на соціальні відносини, стають їх складовою (К.Кнорр-Цетіна)⁹. Сучасна людина неначе «атакується» речами, предметами, матеріальними об'єктами. Речі виступають як джерело власного «я». Існування сьогоденної людини неможливо уявити без комп'ютерів, програмного забезпечення, соціальних мереж, різноманітних технічних новинок, пристроїв, що поєднують у собі високі технології та цілком реальне застосування. «Бізнес-магнатів» і «творчому генію», засновникові компанії «Apple» С.Джобсу суспільство завдячує створенням нового покоління гаджетів («gadget») – смартфонів iPhone, планшетних комп'ютерів iPad, мультимедійних плеєрів iPod, MP3-плеєрів, навігаторів GPS тощо. Без цих «яблучних» новинок сучасна молода людина і діловий світ не уявляють свого існування. Ясна річ, «суспільство знання» немислиме й неможливе без таких матеріальних об'єктів, як електронні пристрої, інструменти-технології.

Входження у життя нашого суспільства складних пристроїв та інструментів призводить до принципово іншого, розширеного потрактування соціальності. Сучасну соціальність К.Кнорр-Цетіна визначає як якісно нову, себто «об'єкт-центричну». Рушієм, мотором її стають «експертні співтовариства» та «культури

⁹ Кнорр-Цетіна К. Социальность и объекты: Социальные отношения в постсоциальных обществах знания // Социология вещей. – С.270–271, 275–279.

знання». Це означає, що соціальні відносини вибудовуються навколо об'єктів пізнання. Нові форми соціальності передбачають інтерацію (взаємодію) між людьми та матеріальними об'єктами (комп'ютерами, програмним забезпеченням, гаджетами). Високотехнологічні електронні пристрої, як, до речі, і матеріальні об'єкти, забезпечують повсякденне життя сучасної людини, здійснюють прив'язку її до матеріального світу, через це стаючи інструментом соціальної взаємодії. За твердженням соціологів, «об'єкт-центрична соціальність» є продуктом суспільства знання та індивідуалізованого способу життя¹⁰. Поняття «експерт», «технічна компетентність», «експертні системи» відображають об'єктні відносини між людиною й матеріальними об'єктами. Словом предмети, речі, матеріальні об'єкти відіграють інтегративну функцію, створюючи об'єктні та емоційні світи, а також демонструють певну культурну динаміку (регулярна зміна поколінь «яблучних гаджетів»).

«Речовий поворот» мав й ідеологічне підґрунтя. Звернення до речей сьогодні сприймається як реакція на антропоцентризм, із типовою для нього зневагою до речей, що домінував у соціогуманітарних науках з другої половини ХХ ст. Поворот до речей був спрямований проти атрибутів-технологій Постмодерну, як-от нарративізм, текстуалізм, деконструктивізм. Він означав відмову від контрверзи соціального й матеріального. Ідеться про визнання амбівалентного характеру сучасних процесів у суспільстві, пов'язаних з антропологізацією речей, з одного боку, та уречевленням людей – з іншого. Сьогодні люди сприймають речі такими, що живуть своїм життям, на них начебто проектується людська поведінка, предмети наділяються людськими рисами. Б.Латур писав: «Я постійно розмовляю зі своїм комп'ютером, який сам поводить себе зухвало». Речі лібералізуються, подібно до людей вони мають свої права. Відбувається віртуальна персоніфікація речей і об'єктів, їх переслідують, заарештовують, убивають, вони хворіють (Е.Доманська). Речі скеровують дії людей, інколи заміняють собою людину, показують, як людина має вчинити (комп'ютерні програми, GPS, побутові електронні пристрої).

Зворотна сторона процесу – уречевлення людей: торгівля ними, пересадка органів, сурогатне материнство. Інститут рабства ліквідує концептуальну відмінність між людьми та речами (дитяче, сексуальне рабство, експлуатація інвалідів, безхатченків, дітей). Проникність меж поміж світами речей і людей символізують людські атрибути (донорська кров, нирки, стовбурові клітини тощо) та обмін ними.

Сенс «повороту до матеріального» полягає в нових формах концептуалізації речей. Це означає, що зникає межа між духовним і матеріальним, предметом і людиною, усі разом стають елементами єдиної мережі у сучасному суспільстві. Ядро «повороту» становить акторно-мережева теорія («Actor Network Theory») Б.Латура. АНТ-аналіз означає, по-перше, що суспільство – це гетерогенна мережа матеріальних і нематеріальних елементів, присутніх у соціальному житті. По-друге, Б.Латур концептуалізує річ/предмет/об'єкт як актора в мережі соціальної взаємодії. По-третє, матеріальні об'єкти є не просто екранами нашої соціальної діяльності, але самі виконують певну роботу¹¹. За Б.Латуром, саме мережа – константна характеристика соціальної взаємодії.

¹⁰ Там же. – С.302.

¹¹ *Латур Б.* Об ингеробъективности // Социология вещей. – С.187; *Latour B.* Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society. – Harvard, 1987; *Idem.* Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. – Oxford, 2005; *Actor Network Theory and After / Ed. J.Law, J.Hassard.* – Malden, 1999.

Перебуваючи у взаємодії матеріальні об'єкти, тіла-елементи утворюють простір, що не передує тілам, а виступає як порядок їх співіснування, – переконані АНТ-теоретики. Просторовість «осіла в речах» (Дж.Ло). Вона існує в різних формах: регіони, мережі, потоки (або текуча просторовість), містячи рух інформації, капіталу та людей.

Ідея мережі також указує на створення простору певного типу. Він буває евклідовий, географічний та мережевий. Із погляду мережевої теорії, об'єкт залишається об'єктом поки зберігає своє місце в усталеній мережі відносин з іншими речами. Наприклад, морське судно, вітрильник – матеріальний об'єкт, який рухається в евклідовому просторі. Утім, його можна сприймати і як «мережеву форму», «мережевий об'єкт»: деревина, металеві цвяхи, смола, штурвал, корма, каюти, вітрила, трюм, щогли, компас, команда – усі ці елементи разом утворюють певну цілісність, «мережевий світ», який має свою просторовість. Звісно, у просторі мереж судно залишається нерухомим. Його можна розглядати в більш потужній і розлогій мережі об'єктів, приміром, іспанська колоніальна імперія (Дж.Ло). Об'єкт залишається незмінним, поки незмінні відносини між речами в мережі, а змінені форми постають як «похибки в мережі»¹².

Теоретичним засновком «повороту до речей» є теорія фрейм-аналізу. У І.Гофмана фігурує поняття «фрейм-діяльності» («Frame of the Activity»). Фрейм – це просторово-часові межі діяльності людини, соціальної взаємодії. Він подібний до рамки картини, яка не має жодного відношення ані до змісту живописного полотна, ані до світу довкола нього. Фрейми не матеріальні (це інформація, символ, код), проте мають матеріальні кореляти. Сцена, завіса, три дзвінки – це фрейм театру, таймер і шахівниця з фігурами – фрейм гри або шахового турніру, діловий костюм – фрейм ділового спілкування, приміщення та текст програмки – фрейм наукової конференції¹³. Фрейм, за Б.Латуром, – це перегородка, ширма, «закуток, в якому розгортається взаємодія, не стикаючись ні з чим іншим». Фрейм, в його уявленні, така собі двостороння «нематеріальна мембрана», котра водночас перешкоджає поширенню людської взаємодії «зсередини» та втручання «ззовні». Людей вирізняє «фреймова взаємодія», яка відсутня, скажімо, у мавп.

Просторово-часова мапа взаємодії подібна до «спіралеподібної мережі з безліччю різних дат, місць та людей». Взаємодія людей – це й «система фреймів» (котра обмежує інтеракцію), і мережа, що зумовлює «одночасність, близькість та “паралельність” взаємодій»¹⁴. Отже, предмет/річ – якір матеріальної взаємодії. Форматування ж соціального життя неможливе без матеріальних об'єктів.

Складовою ідеології «матеріального повороту» виступає культурна біографія речей («The Cultural Biography of Things»). Речі, як і люди, мають свої життєві історії. Спалення картини Ренуара чи трагічний випадок зі спотвореним кислотою полотном Рембрандта «Даная» сприймається як аналог біографії людини, яку вбили. Насправді, у кожної людини чимало біографій: психологічна, професійна, сімейна, політична, економічна, у кожній із них ураховуються одні

¹² Ло Дж. Объекты и пространства // Социология вещей. – С.225, 227, 231–233, 238, 241.

¹³ Гофман И. Закрепление форм действительности // Там же. – С.60, 86, 116.

¹⁴ Латур Б. Об ингеробъективности. – С.174, 176.

аспекти життя, а інші відкидаються (І.Копитовф). Щоб знати про біографію речей, їм, як і людям, треба ставити питання: який статус речі, епоха, культура, до якої вона належить, звідки вона з'явилась, хто її виготовив, якою була її кар'єра, які періоди у «життя даної речі та як вони культурно марковані», які ідентичності речі, що з нею відбувається, коли вона вичерпує свою корисність? Будь-яка річ (предмет) має фізичну (матеріальний стан, звідки походить, із чого, ким, коли була зроблена) та культурну біографію, що містить інформацію про її власника, епоху й культуру, до якої вона належить, її статус, призначення, періоди існування, як змінювалась її роль із плином часу. Наприклад, фізична біографія автомобіля передбачає вивчення матеріалів, деталей, обладнання та механізмів, культурна висвітлює економічну історію авто (ціна при купівлі, продажу, перепродажу, витрати на утримання), а соціальна – місце автівки в економіці родини, історію переходу її з рук у руки, роль у соціології родинних зв'язків. Словом, технічна, фізична, економічна, соціальна біографії автомобіля різняться між собою через те, що володіють неоднаковою культурною інформативністю (І.Копитовф).

Подібно до людей речі мають власні ідентичності, виконують безліч ролей протягом свого життя. Ідентичності речей визначаються соціальною ситуацією, в якій вони побутують. Найтиповіший випадок, коли звичайна, побутова річ через століття перетворюється на раритет, антикварний предмет, набуває естетичної та наукової цінності. Чим складніше суспільство, тим більше ідентичностей мають люди та речі. Драма особистої біографії, уважає І.Копитовф, це драма ідентичностей, їх зіткнення і неможливості вибору між ними, якщо немає сигналу з боку культури чи суспільства, що й дозволяє зробити вибір¹⁵. У речей, подібно до людей, драма полягає в невизначеності оцінок та ідентичності. Наприклад, дзвін має декілька ідентичностей: побутовий металевий виріб, дзвіночок – квітка, спідниця, дзвін у християнстві – глас Божій («дзвінка ікона», «молитва у бронзі»), дзвін як звук, благовіст, передзвін. Ідентичності шампанського визначаються залежно від контексту: чи то ферментований виноградний сік, чи то разом з ікрою – символ розкоші, чи то розкручений бренд. Цілком очевидно, у світлі повороту до матеріального речі, предмети виступають як потенційно соціальні об'єкти.

Соціокультурна історія речей

Метафоричний сенс «повороту», за вдалим висловом Б.Латура, означав поворот «від вивчення душі суспільства до вивчення його тіла». Отже, новий напрям у науці встановлює рівновагу матеріального та соціального, human/unhuman-елементів, гармонію «душі» й «тіла» суспільства. На наших очах відбувається легітимація цілого напрямку в історії та соціології, котрий ще не має усталеної назви. Найчастіше у західній літературі вживається – науково-технологічні студії («Science and Technologies Studies», STS), «епоха до STS», «STS-проект», «епоха пост-STs», «двійник соціології-STs» (Б.Латур). Як варіанти функціонують (здебільшого у середовищі соціологів) «онтологічний поворот»

¹⁵ Копитовф І. Культурная биография вещей: товаризация как процесс // Там же. – С.137–139, 164–165.

(О.Столярова), «поворот до онтології», «поворот до матеріального», «соціологія речей» (В.Вахштайн), «матеріальний поворот» (О.Личковська)¹⁶. Сутність повороту сприймається як «звернення “до речей”, матерії, тілесності» або «як спроба переписати природу соціального», з огляду на те, «яке місце матеріальне посідає у соціальному, як матеріальні об'єкти конструюють суспільство». В.Вахштайн називає дві причини «повороту»: унаслідок науково-технічного прогресу з'явилося чимало об'єктів, які потрібно вивчати; соціологія речей виникає в добу переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, коли руйнується класичний постулат «найцікавіше для людини – людина». Комунікації стають об'єктоцентричними, цікаві речі привертають до себе більше уваги, ніж нецікаві люди. Усе це означає, що «ми перебуваємо посеред нового повороту до онтології» (В.Вахштайн)¹⁷.

На наш погляд, новий напрям досліджень матеріального світу можна ідентифікувати, принаймні в рамках історичної науки, як «соціальну історію речей» або «соціокультурну історію речей». Ознаками його легітимації слугують: 1. формування певного аналітичного інструментарію; 2. нових методик і технік вивчення соціальності речей, взаємодії соціальної й матеріальної сфер; 3. констатація основних ліній інтересу до проблеми (наприклад, річ і суспільство, річ і часопростір, річ та індивідуум).

Звісно, «нова історія речей» оперує певним набором термінів і понять: «річ», «об'єкт», «мережа», «актор», «актант», «гаджет», «девайс» («Divise»), «технеми» тощо. Багатосенсовність, семантична пластичність цих слів-понять характеризує фазу відбору та апробації поняттєвого інструментарію «нової матеріальної історії». «Матеріальний об'єкт» – неживий індивідуум, який існує у просторі й часі та здатний до взаємодії з людиною (Р.Гарре)¹⁸. Матеріальний об'єкт і матеріальний предмет сприймаються як синоніми. «Річ» – це сутність, що має матеріальне існування; якір соціальної взаємодії; вербалізований предмет; річ постає у вигляді матеріального об'єкту, оповитого павутиною смислів; матеріальна річ синонім об'єкту. «Фрейм» – це нематеріальна структура, що вкорінена в матеріальних об'єктах; це межі соціальної взаємодії (взаємодія – система фреймів); фрейм утілений у повсякденних речах; фрейм – це «блоки інформації, які описують упорядковану в часі послідовність стереотипних подій»¹⁹. «Мережа» – характеристика взаємодії (Б.Латур). «Артефакт» – штучний об'єкт; залишки людської активності; «речовина», з якою витворюється соціальність (Б.Латур). «Актант» – той, хто діє; предмет, що здійснює свої дії; предмет/істота, яка діє або піддається дії (Б.Латур). Цілком очевидно, що терміносистема «нової матеріальної історії» перебуває на стадії оформлення.

¹⁶ Столярова О. Соціальний конструктивізм: онтологічний поворот // Вестник Московского государственного университета: Серия «Философия». – 2003. – №3; Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к материальному» в социальной теории // Социология вещей. – С.7–39; Личковская О.Р. Вещи как объекты, акторы и медиумы в социологическом теоретизировании и социальных практиках // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – 2010. – №889.

¹⁷ Онтологический поворот в социологии [Электронный ресурс]: <http://www.hse.ru/org/hse/innovation/news/260511.html>

¹⁸ Гарре Р. Материальные объекты в социальных мирах // Социология вещей. – С.118.

¹⁹ Вавилов С.В. Психологическое пространство управленческих решений // Социс. – 2006. – №5. – С.97.

Історія речей: методологічні підходи

При зверненні до світу речей у пригоді стає принцип ізоморфізму, себто запозичення теорій, принципів, методів із суміжних галузей знання. При вивченні соціальної й матеріальної сфер, humans/nonhumans-елементів методологічні функції виконують такі аналітичні структури, як «культурний ландшафт», «локус», «хронотоп». Ці категорії запозичено з геокультурології, яка «вивчає просторову культуру різних часів і народів» (В.Щукін)²⁰. Біля витоків геокультурології (антропогеографія, гуманітарна географія) стояли Д.Лихачов, Ю.Лотман, В.Топоров, В.Щукін, Д.Зам'ятін. Так, за визначенням останнього, «культурний ландшафт» – «це територія чи простір, які сприймаються людиною крізь призму культури, соціокультурних цінностей, знаків і символів»²¹.

Важливою аналітичною категорією є «локус» (лат.; гр. «топос», укр. «місце»), варіанти визначення знаходимо у В.Щукіна: «місце» – «замкнений олюднений простір», «топос» – «річ як місце, місце як річ», це мета-предмети, загальне місце; «локус» окультурений або опанований і осмислений людиною простір. В.Щукін виокремлює велике розмаїття соціокультурних локусів – дворянський маєток, кімната, лікарня, лазня, вокзал, музей, ресторан, поліцейський відділок, в'язниця, казарма, цвинтар, вітальня, кухня, будуар, кабінет, клуня, передпокій, зимовий сад тощо. «Хронотоп» (укр. «часопростір») – уявлення про цілісний часопросторовий континуум²². Аналітичні категорії слугують інструментом осмислення мережевої структури суспільства крізь призму взаємодії матеріального світу речей із людиною.

За допомогою цих категорій конструюються й моделі вивчення соціокультурної історії речей, зіперті на три засадничих елементи: прир ода – речі – людина. Верифікація таких моделей можлива на прикладі локусу «дім»²³. Дім, оселя – це перший культурний простір людини, який відбиває картину світу. Дім виступає як будівля, як оселя і як родина, люди, які живуть разом. У мовній свідомості концепт «дім» має чимало смислів: сприймається як усесвіт людини, його сім'я, його притулок, фортеця, вічний дім (домовина), храм, дім Божий. Дім має безліч різновидів: маєток, квартира, селянська хата, котедж, вілла, шале, комуналка, заміський будинок, палац, дача, курінь. Дім виступає неначе двійником людини, подібно до живої істоти, зі своїми емоціями, психічним станом, настроєм. Це відчуття дому як живої істоти, що живе життям свого хазяїна, передає А.Лосев, у дискурсі якого матеріальний об'єкт – дім – постає як соціальний актор у мережі humans/nonhumans-елементів:

«Візьміть вашу кімнату, де ви постійно працюєте. Тільки в дуже абстрактному мисленні її можна уявити собі як щось нейтральне вашому настрою та вашому самопочуттю. Вона здається то милою, веселою, то похмурою, нудною, покинутою. Вона – жива річ не фізичного, але соціального й історичного буття»²⁴.

²⁰ Щукін В. Миф дворянского гнезда: Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. – Краков, 1997. – С.19.

²¹ Зам'ятин Д. Русская усадьба: ландшафт и образ // Вестник Евразии. – 2006. – №1 (31). – С.72.

²² Щукін В. Миф дворянского гнезда... – С.19–23, 27–29.

²³ Див.: Dom – spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej na tle przemian cywilizacyjnych XIX i XX w.: Zbiór studiów / Pod red. Z.Opackiego i D.Plaza-Opackiej. – Gdańsk, 2008.

²⁴ Див.: Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск, 2008. – С.250–252.

Дім – маркер соціальних взаємин, соціального статусу та соціальної ієрархії суспільства, що складається з верхів, низів, середнього класу, різних соціальних страт і маргінальних груп. На прикладі «культурної пари» дворянський маєток/селянський двір можна апробувати різні стратегії, нарративну й теоретичну. Так, просторово-часова модель панського маєтку, що відтворена в дослідженнях В.Щукіна, Ю.Лотмана, В.Топорова, репрезентує можливості нарративних стратегій у речознавчому дискурсі. В їх уявленні маєток – це культурно-господарський ландшафтно-архітектурний комплекс. Маєток як соціокультурний локус і маєткова культура у цілому проживають певні стадії: 1. виникають у другій половині XVIII ст.; 2. перетворюються на потужний культурно-господарський комплекс протягом XVIII ст.; 3. втрачають господарські функції, стають осередками культурного життя з середини XIX ст.; 4. вступають у мемуарну фазу, перетворюються на музей, зазнають руйнування або піддаються реставрації.

Просторово-часова модель панського маєтку як тип нарративної стратегії містить такі складові: 1. мережа соціокультурних локусів; 2. побутовий простір маєтку; 3. його сімейно-родинний світ. По-перше, різноманітні соціокультурні локуси утворюють ієрархічну структуру: панський будинок, сад з альтанками, алеями, ставок, господарські будівлі (стаїня, клуня, псарня, майстерні, млин, кузня, оранжерея), у центрі якої – панський дім, що від нього концентричними колами розходяться решта локусів: клумби, сад, ставок, господарські приміщення тощо. Сам поміщицький дім має вертикальні й горизонтальні рівні. По вертикалі, знизу, – парадні приміщення, наверху – житлові; по горизонталі – кімнати для господарів, їхніх родичів, гостей та прислуги. Основна будівля маєтку має й внутрішній устрій – симетрично розташовані кімнати для життя, розваг, відпочинку, освітніх і творчих занять, тераса, коридори, дах, вікна.

По-друге, важливою складовою уявної моделі маєтку є побутовий простір, який характеризує розпорядок дня його мешканців, побут, інтер'єр – меблі, картини, витвори мистецтва, бібліотека, домашні колекції антикваріату, старожитностей тощо. Особливість побутового простору маєтку становили творчі заняття (музикування, живопис, літературні вправи), відпочинок, організація розваг, свята: офіційні, релігійні (Різдво, Великдень), родинні (шлюби, іменини, хрестини).

По-третє, людський простір маєтку, садибної культури у цілому репрезентований родиною, поколіннями мешканців. Другу групу утворюють друзі, гості, далекі родичі, ділові відвідувачі, до третьої групи входять обслуга зі своїми функціями, селяни, праця яких потрібна була для утримання всього маєткового комплексу. Кожен маєток мав свій життєвий цикл, зазвичай його власниками були три – чотири покоління однієї родини, а потім маєток переходив в інші руки (В.Щукін)²⁵. Звісно, життя його мешканців мало різні темпоральності: сільській, уповільнений, розмірений час; природно-господарський час, залежний від природних і виробничих ритмів; сімейно-родовий час, що мав лінійну спрямованість від народження до смерті особи, а також православно-релігійний календар, яким, на думку В.Щукіна, регламентувалося життя маєткового комплексу.

²⁵ Див.: Щукін В. Миф дворянского гнезда... – С.60, 71–73, 78–79, 95–105, 117, 163.

Наративні стратегії речознавчого дискурсу можуть бути апробовані й на українському ґрунті. У другому циклі «малоросійських повістей» М.Гоголя «Миргород» знаходимо блискучий опис такого соціокультурного локусу, як садиба провінційного панства. У повістях «Старосвітські поміщики» та «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» відтворено соціокультурний простір українського дрібномаєткового дворянства з його «старосвітськими» звичаями та усталено-вповільненим способом життя, яке непомітно й невідворотно, начебто само по собі, зникало з історичної сцени. При реконструкції письменником цього соціокультурного локусу безцінним є збереження унікального етосу «старосвітського» життя, українського колориту лівобережного панства.

Садиба мала ієрархічну структуру. У центрі перебував невеличкий панський будинок – дерев'яний дім із галереєю з почорнілих стовпчиків. За ним – духмяна черемха та невисокі фруктові дерева. Перед домом – «просторий двір із низенькою свіжою травою», де були літня кухня та комора. Панський дім і господарські приміщення огорожено частоколом, обвішаним зв'язками сушених груш і яблук, а також килимами, що провітрювалися. Усе це разом утворювало перше, найближче, коло у структурі садиби. Отже, частокіл огорожував невеличкий дворик. За ним – плетінь яблунево-сливового саду утворював наступне коло. Далі – селянські хати, які неначе схилилися вбік, оточені вербами, бузиною, грушами, а за хатами – ставок. Ще одне концентричне коло – за садом великий ліс, який «глух, запущен, старые древесные стволы были закрыты разросшимся орешником и походили на мохнатые лапы голубей»²⁶.

Українська старосвітська садиба являла собою невеличкий господарський комплекс. Усі роботи (косовиця, жнива) контролював прикажчик, який разом із війтом та іншою обслугою обкрадав і всіляко дурих своїх панів. Хатне господарство перебувало під опікою господині й полягало

«в беспрестанном отпирании и запирании кладовой, в солении, сушении, варении бесчисленного множества фруктов и растений. Её дом был совершенно похож на химическую лабораторию. Под яблонею вечно был разложен огонь, и никогда почти не снимался с железного треножника котёл или медный таз с вареньем, желе, пастилою, деланными на меду, на сахаре и не помню ещё на чём. Под другим деревом кучер вечно перегонял в медном лембике водку на персиковые листья, на черёмуховый цвет, на золототысячник, на вишнёвые косточки, и к концу этого процесса совершенно не был в состоянии поворотить языком».

Із цього уривку видно, що речі й люди перебували в перманентній взаємодії, створюючи тим самим єдину комунікаційну мережу, котра відтворювала в усіх подробицях і нюансах реалії старосвітського життя.

Побутовий простір садиби відбивав традиціоналізм свідомості, систему цінностей та смакові преференції її мешканців, а також їх національні й культурні ідентичності. Отже, дім старосвітських поміщиків мав свій нехитрий устрій та старовинний інтер'єр. Кімнати були маленькі, низенькі, дуже теплі, через те,

²⁶ Тут і далі цитати з літературних творів подано мовою оригіналу (*прим. ред.*).

що в кожній була велика груба, котра займала майже третину площі й палили в ній соломою, як було заведено здавна. Усі приміщення мали функціональне призначення: спальня господарів, кімната господині, вітальня, кухня, кімнати ключниці, для гостей і для дворових/сінних дівчат, сіни, комірчина. Важливими деталями устрою були дерев'яний балкон, з якого відкривався чудовий вид на сад, та двері. Описані М.Гоголем «співочі двері» («поющие двери») сприймаються як символ буття, людської взаємодії, спілкування. Відчинені двері, їх скрип («спів») символізували життя, рух, дію, зачинені – спокій, перебування на самоті, закритість від світу і життя.

Інтер'єр у домі був старосвітський, відповідний культурним уподобанням і смакам господарів. У залі висіли два великих казенних портрети – церковного та державного діячів. Найчастіше в малоросійських панських маєтках можна було зустріти зображення предків із козацької старшини або гетьманів, з якими більшість старовинного українського панства перебувала у віддалених чи близьких родинно-своєцьких зв'язках. Навколо вікон і над дверима було чимало маленьких картин у вузьких рамах, навіть іглатурного значення (зокрема, портрет Лавальєр). Картини рідко хтось роздивлявся, вони були в неохайному стані, засиджені мухами. Долівка у домі глиняна, проте дуже чиста. Спальня господині заставлена столиками, скринями, шухлядами, скриньками. По стінах розвішано безліч вузликів і мішечків із насінням для квітів та всілякої горюдини. Стільці дерев'яні, із високими спинками, «у натуральному вигляді», без лаку і фарби. Трикутні столики стояли по кутах, чотирикутні – перед диваном та перед дзеркалом у тонкій позолоченій рамі. Довершував інтер'єр вітальні килим перед диваном із великими птахами.

Людський вимір української старосвітської садиби визначався складом мешканців та їх способом життя, звичками й поведінковими стереотипами. На верхівці соціальної конструкції перебували господарі, які вели узвичаєне життя. Рано вставали, пили каву, після огляду господарства і розмов із прикажчиком знову сідали за стіл, щоби злегка перекусити, за час до обіду традиційною для господаря була «старовинна срібна чарка горілки» з грибочками та сушеною рибою. Обід був рівно о 12-й, дуже різноманітний і тривалий:

«Кроме блюд и соусников, на столе стояло множество горшочков с замазанными крышками, чтобы не могло выдохнуться какое-нибудь аппетитное изделие старинной вкусной кухни».

У раціоні мешканців садиби переважали традиційні, народні страви, фрукти, овочі, кавуни, грибочки, каші, «коржики з салом», пиріжки («з маком», «з сиром», «з урдою», «з капустою», «з гречаною кашею»), мнішки (сирники) зі сметаною, вареники з ягодами, кисіль, узвар із сухими фруктами, риба, усілякі різносоли, варення, соління, пастила, желе, напої, настойки, горілки:

«Грибки с чабрецом! Это с гвоздиками и волошскими орехами. [...] Вот это грибки с смородиным листом и мушкатным орехом! А вот это большие травянки: я их ещё в первый раз отваривала в укусе. [...] В маленькой кадлушке прежде всего нужно разостлать дубовые листья и потом посыпать перцем и селитрою и положить ещё что бывает на нечуй-витере цвет, так этот цвет взять и хвости-

ками разостлать вверх [...] водка, настоящая на деревий и шалфей. [...] Вот эта на золототысячник. [...] А вот эта – перегнанная на персиковые косточки».

Після невеличкої перепочинку церемонія тривала: їли кавун, через деякий час подавали вареники з ягодами, перед вечерею випивали «киселику». О пів на десяту починалася власне вечеря, після якої відразу лягали спати. І так день за днем, рік за роком мешканці садиби жили за селянським, циклічним часом.

Важливою складовою соціальної мережі української старопанської садиби була численна двірня та приїжджі гості. Як соціальна група челядь структурувалася на дворових дівчат, «флегматичних кучерів», лакеїв, які супроводжували гостей-сусідів, окремо були прикажчик, котрий разом із війтом обкрадали й обманювали своїх панів. Найчисельніша група – дворові дівчата, молоді й не молоді, «в полосатых исподницах», які інколи шили за дорученням господині, чистили ягоди та здебільшого бігали на кухню і спали. Був і хатній хлопчисько, який ходив «в сером полуфраке, с босьми ногами, и если не ел, то уж верно спал».

Спосіб життя мешканців садиби був уповільненим, узвичаєним, лінивим, що символізувало занепад старої Малоросії, історичний час якої добігав кінця. Існує думка, що при відтворенні малоросійського старосвітського побуту М.Гоголь спирався на реалії життя своїх рідних – діда та бабки, Опанаса Дем'яновича та Тетяни Семенівни Гоголів-Яновських, а також сусідів і знайомих (С.Машинський).

Основними рисами старосвітського життя, яке минало, були доброта, м'якість, доброзичливість, гостинність, побутовий гедонізм, що гармонійно римувалися з красотою природи, щедрістю і плодючістю рідної землі:

«Но сколько ни обкрадывали приказчик и войт, как ни ужасно жрали все в дворе, начиная от ключницы до свиней, которые истребляли страшное множество слив и яблок и часто собственными мордами толкали дерево, чтобы стряхнуть с него целый дождь фруктов, сколько ни клевали их воробьи и вороны, сколько вся дворянка ни носила гостинцев своим кумовьям в другие деревни и [...] сколько ни крали гости, флегматические кучера и лакеи, – но благословенная земля производила всего в таком множестве, [...] что все эти страшные хищения казались вовсе незаметными в их хозяйстве».

З описів М.Гоголя очевидно, що старосвітські поміщики були носіями національної та соціальної ідентичностей, себто вони цілком усвідомлювали свою належність до «малоросійських старовинних, корінних фамілій», на відміну від тих «низьких», не шляхетних малоросіян, які «видиралися з дехтярів та торгашів», і які, заповонивши Петербург та заробивши там капітал, додавали до своїх прізвищ, що закінчувалися на «-о», жадану «-в»²⁷.

А проте «культурний ландшафт» України/Малоросії середини ХІХ ст. характеризувався існуванням не лише старосвітських садиб, а й великих «культурних гнізд» – маєтків багатих дідичів та маґнатів, резиденцій колишніх

²⁷ Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 7 т. – Москва, 1966. – Т.2. – С.7–18 та ін.

високопосадовців. Їх узагальнюючий образ – панський маєток – може бути реконструйований у художніх творах Т.Шевченка («Музикант»). Уявний образ українського маєтку, малоросійської садибної культури митець створює на підставі «культурного ландшафту» українського панства, мозаїки садиб своїх друзів, поціновувачів його таланту, таких, як Качанівка, Потоки (Тарновських), Дегтярі, Сокиренці (Галаганів), Веселий Поділ (А.Родзянка), Яготин (Репніних-Волконських), де Т.Шевченко бував, жив, працював. Усе це дає підстави реконструювати модель українського дворянського маєтку як ієрархічної структури матеріальних і соціальних елементів, певної мережі, центр якої утворював панський будинок із великою терасою, далі фруктовий сад, виноградні альтанки, ставок, за чим розташовувався господарський комплекс: гумно, млинок, стайня, псарня, домашні майстерні, корчма. Опис провінційного балу довершує хронотоп садиби багатого українського дідича, картину побутової й сімейно-особистісної сфер маєткової культури.

Водночас у творах Т.Шевченка, зокрема «Прогулянка із задоволенням та не без моралі», знаходимо блискучий опис таких соціокультурних локусів, як українське село, селянська хата, оселя священика:

«Село хоть куда. Хаты большие, не пошатнувшиеся в разные стороны, как пьяные бабы на базаре. Чистые, белые, нередко с светлицами и почти все окружённые тёмными плодовыми садами, клунами и стогами разного хлеба. И скотины разной также немало выгоняют из дворов на выгон свежие здоровые девки в новеньких белых свитках, в красных и жёлтых сапогах на вершковых подковах. Везде всё чисто и опрятно»²⁸.

Хата сільського священика – поліпшений варіант оселі заможного селянина:

«Дом отца Саввы наружностью своею ничем не отличался от большой мужицкой хаты, разве только двумя дымарями, одним белым, а другим закопченным, и небольшим навесом над дверями на точёных столбиках. И внутренность дома, т.е. светлицы, тоже немногим отличалась от внутренности хаты зажиточного мужика, разве только липовым чистым полом, посыпанным белым, как сахар, киевским песком. Такой роскоши мне не случалось видеть не только у богатого мужика, ниже у полупанка. Дубовый резной сволок с надписью, кем и в котором году дом сей построен, и такие же резные косяки у дверей и окон. В переднем углу образ Почаевской Божьей Матери, и вместо лампы теплились простого жёлтого воску свечи. Стол обыкновенной величины и фигуры, покрыт неважным килимом (ковром) и сверху как снег белой скатертью. Вместо стульев около стен широкие чистые липовые лавы (скамьи); между окнами боковой стены небольшой столик с фигурными ножками; на столике лежат раскрытые гусли с изображением на внутренней стороне крышки пляшущих пастушек и играющего на флейте пастушка. Над гуслиями в почерневшей золотой раме портрет Богдана Хмельницкого с гетманским гербом на фоне, окружённым какими-то буквами. Портрет, или, как матушка его называет, запорожец, – старинного, но нехитрого письма. Над

²⁸ Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Шевченко Т. Твори: В 6 т. – Т.4. – С.248.

портретом длинная полка, уставленная большими и маленькими книгами в тёмных кожаных переплётах. Налево от двери, в углу, толстая, неуклюжая печка из разрисованных кафель, очень похожая на свою хозяйку, матушку Евдокию, в штофной узорчатой споднице и такой же юпке с золотыми позументами. На нескольких кафлях между цветами и птицами нарисованы двуглавые орлы. [...] Самое же лучшее украшение светлицы отца Саввы – это безукоризненная чистота и обаятельная свежесть. Не успел я, как говорится, оглянуться в сей обители мира и тишины, как стол уже был уставлен разнокалиберными графинами с разноцветными жидкостями и тарелками с разнородными закусками, а в заключение – около стола стояла свежая, розовая поповна с подносом в руках, уставленным чашками с чаем»²⁹.

У даному фрагменті художньо відтворено простір життєвого світу родини сільського священика: дерев'яний дім, стіл, лави, кахляна груба, лави, липова підлога, такі важливі деталі, що прикрашали інтер'єр, як образи, портрет гетьмана, полиця з книгами, предмети побутового вжитку (посуд, тарілки зі стравами, графини з напоями, чашки з чаєм). Ці матеріальні предмети начебто перебували в органічній взаємодії з дійовими особами – паніматка у традиційних ошатних строях, юна попівна, батько, усі разом humans/nonhumans створювали цілісну мережу елементів, структуру локусу «українська хата».

Соціокультурний локус «хата» або, ширше, «селянське подвір'я» можна описувати, вивчати, реконструювати в інший спосіб – за допомогою теоретичного конструювання. Теоретична модель селянського подвір'я була створена соціологами, істориками, філософами з використанням методик усної історії, архівних досліджень, соціологічних опитувань та моделювання ситуацій, також усної сімейної історії.

Селянське подвір'я – це соціокультурний локус, що постає як сукупність матеріальних і соціальних сфер, humans/nonhumans-елементів, котрі постійно взаємодіють, перетікають, доповнюють один одного. Селянське подвір'я можна уявити як мережу-модель «павутину», де точками центрації (смісловими вузлами) виступають економіка, соціальні відносини, світ речей, особистість, духовні цінності тощо. Теоретична модель «селянське подвір'я» складається з низки аналітичних структур, «блоків перед-аналізу» (В.Виноградський).

1. *Подвір'я-економіка* містить повсякденні практики виживання членів родини та відтворення цих практик, себто функціонування подвір'я від одного природно-господарського сезону до іншого, із покоління в покоління.

2. *Подвір'я-оснащення* включає матеріальне й нематеріальне. Ідеться про історію виникнення та стан подвір'я як господарського «інструменту», який можна побачити, «помацати». Селянське подвір'я постає як матеріальне утворення, сукупність об'єктів та ресурсів, що характеризують господарське становище, соціальний статус господарів: бідні, заможні, багаті, сильні, слабкі. Нематеріальне оснащення селянського двору означає звички, способи праці та відпочинку, усталені поведінкові норми й етичні принципи, котрі характеризували моральне життя подвір'я, дозвілля, спілкування з ріднею, сусідами, буденні звичаї,

²⁹ Там само. – С.249–250.

звички, унормовані правила життя, а також дивацтва й особливості, що відрізняли один двір від іншого. Усі ці фактори відтворювали матеріально-предметну сферу, професійно-виробничу характеристику подвір'я як основного інструменту селянського буття. Отже, характеристика селянської економіки й моралі сприймається через матеріальне, тобто світ речей.

3. *Подвір'я-уміння* подає матеріали щодо культурної історії подвір'я як певної сукупності навичок і вмій. Ідеться про селянський фах, знання, уміння, спостережливість, готовність засвоювати нові знання, навички та користуватися ними у щоденних практиках. Наприклад, про виготовлення продукту для потреб життя двору та господарської праці селянина, зокрема кустарні вироби сільських майстрів, притаманні певним регіонам, котрі в інших місцях слугували як декоративне оснащення в побутовому житті (глиняні горщики, прядки, постолы тощо). Нематеріальні уміння характеризуються здатністю вистояти в тяжких умовах, складних життєвих обставинах, підтримуючи один одного, організуватися гуртом, відмобілізувати весь ресурс і вижити у скрутні часи.

4. *Подвір'я-взаємини* – це аналіз ситуацій взаємопідтримки, допомоги всередині родини і між родинами, або навпаки, суперечки, несприйняття, протистояння селянських родинних кланів. З одного боку, ідеться про відносини підтримки, співчуття й допомоги, прагнення до кооперації, з іншого, – про зрадицтво, злобу, заздрість, що характеризують цілий спектр взаємин між дворами, кланами та родинами на селі.

5. *Подвір'я-привілеї* має на меті визначення особливого становища подвір'я в конкретному соціумі, рівняння на нього як певний взірць, незалежно від того чи йдеться про «зовнішні» привілеї, котрі подвір'я отримує від влади або з боку односельців, чи то «внутрішні», що витворюються «зсередини» подвір'я, і носіями яких виступають окремі члени родини, тобто привілеї хатнього вжитку. У такому контексті вони сприймаються як соціально-моральна вартість.

6. *Подвір'я-«особистість»* віддзеркалює зміну соціальних ролей і впливів окремих членів селянського подвір'я. Ідеться не лише про зміну функціональних ролей у родині (господар, чоловік, невістка, зять, вихованець), а також про зміну вікового, біологічного статусу членів родини (жінки, старі, діти, підлітки, чоловіки). У цілому селянській двір не дає можливості виокремити особистість і тим самим кинути виклик долі, традиції, індивідуальність цілком поглинається сімейним побутом, родинним гуртом. Норми, порядок сімейного життя залишаються статичними, незмінними. Дисципліна спільних трапез, молитов, відходу до сну, пробудження, порядок відпочинку – це обов'язкові правила для всіх членів родини, двору. Це така собі незрима мережа життєвих правил і норм поведінки, вихід за межі якої викликав негативні реакції всіх членів групи, двору як соціальної цілісності. Водночас були й особистості, які могли стати «символами двору» або «чужинцями», «вигнанцями», «ізгоями».

7. *Подвір'я-комунікації* презентує характер взаємодії конкретного селянського двору з іншими дворами, сімейно-клановими групами, а також норми життя різних одиниць соціальної організації села, як-от громада, артіль, колектив, колгосп, МТС тощо. Проте у фокусі уваги завжди перебуває конкретна одиниця – селянський сімейний двір. Певні зміни у його житті пов'язані з

процесами стрімкого перетворення, трансформації норм існування села за радянських часів – добою колективізації.

8. *Подвір'я-«зовнішній світ»* – аналітична модель, що описує взаємодію селянського подвір'я з центрами волосного, районного, обласного формату. Ідеться про промисли селян-відхідників, життя й працю їх у місті, обставини зіткнення із зовнішнім світом, перемоги селян, їх адаптування щодо інших життєвих умов. Поняття «зовнішній світ» відносно селянського життя означає зустріч селянського двору, його представників з іншим способом життя, економічними інтересами, моральними, культурними нормами, релігійними звичаями, котрі поширені «тут» і «там».

9. *Подвір'я-«війна», «мир»* розкриває внутрішні стосунки серед членів сімейно-родинних груп.

10. *Подвір'я-«майбутнє»* репрезентує план життєдіяльності родини. Аналізуються стихійні стратегії дій і вчинків її членів, двору. Майбутнє проектується через усвідомлення минулого, життя й життєвих стратегій батьків і дідів, уявляється на підставі досвіду того, як склалися життєві сценарії старших членів родини³⁰.

Поза сумнівами, теоретична модель селянського двору, запропонована російськими дослідниками, – це модель-навігатор в історії селянства (економічній, соціальній, родинній), сільського повсякдення, соціокультурній історії речей. Її універсальність полягає в тому, що соціальне й матеріальне тут виступають як рівноцінні актори, що перебувають у постійній взаємодії, а це й створює розмаїття реальностей, точніше реальність у різних вимірах.

Розробка соціокультурної історії речей доцільна принаймні з таких перспектив, як річ і місце; річ і суспільство; річ і особистість. Зв'язка річ/місце перебуває в річищі геокультурології, ре-актуалізує проблеми географічного образу регіону, конкретної місцевості, певної території, річ/місце, місце/річ репрезентована низкою соціокультурних локусів дому: панський маєток, селянська хата, селянське подвір'я тощо.

Мода на межі матеріального й соціального

Із перспективи зв'язки річ/суспільство варто вивчати такі явища, як реклама, ринок, музей, мода й багато чого іншого. Мода – це та сфера, де матеріальне і соціальне виступають рівноцінними актантами, водночас суб'єктом та об'єктом дії. Мода визначає одяг, тіло, речі – сферу «легких» знаків, адже сферу «важких», за словами Ж.Бодріяра, становить політика, мораль, економіка, знання, культура, сексуальність. Мода існує лише в рамках сучасності, саме сучасність є джерелом та зразком нео і ретро, новацій і анахронізмів. «Сучасність – це код, і мода – це його емблема». Саме мода стремить до соціальності, висока ж мода – це перехід в «ігрову соціальність», – стверджував Ж.Бодріяр.

Мода являє собою цілісність матеріального й соціального. Її матеріальність полягає в речах, виробництві, торгівлі, вона пов'язана з тілом та одягом. Соціальність моди означає, по-перше, що вона стосується Жіночого, а не жінок,

³⁰ *Виноградский В.Г.* Российский крестьянский двор: социологический преданализ // Социс. – 2006. – №7. – С.57–60.

мода атакує суспільство, яке фемінізується внаслідок емансипації жінок. По-друге, мода імморальна, тобто нічого не знає про добро та зло, красиве й потворне, раціональне чи ірраціональне. Мода руйнує будь-який порядок, ustalені звичаї, скасовує класову боротьбу, тому будь-яка влада її не сприймає. Мода чинить спротив будь-якому імперативові, будь-якій ідеології, проте без жодної мети (Ж.Бодріяр)³¹. Прикладом такого протистояння влада/мода є феномен радянської моди.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. мода як соціальне явище пережила справжню революцію. Вона стала масовою, поширилася серед різних соціальних страт, особливо середнього класу, а через селян, які працювали в місті, проникла у село. Мода демократична, предмети одягу перетворюються на товар, котрий виготовляється в майстернях, приватними кравцями, що робить його доступним широким верствам. Виникає розгалужена мережа магазинів модного одягу, в яких окремі товари «підганяються» під замовника. Популяризації моди сприяла індустрія модних журналів «Мода», «Модний кур'єр», «Вестник модь», додаток «Паризькі моди» до журналу «Нива», дамські журнали друкували викройки модних моделей вбрання. Мода стає вкрай мінливою, реагуючи на соціальні зміни, політичні події, суспільні настрої та смаки. Ритм соціального життя неймовірно прискорюється, формується індустріальний спосіб життя з узвичаєним розпорядком дня, нормативним чергуванням праці й годин відпочинку тощо. Новому статусу моди та модності у суспільстві сприяли промисловий переворот, розвиток масового промислового виробництва, нові технології, успіхи текстильної, швейної, хімічної промисловості, а також радикальні соціокультурні зміни – процеси урбанізації та фемінізації суспільства.

Соціальна емансипація жінки мала наслідком появу «нових жінок», нового типу – «працюючої жінки». Винахід швейної і друкарської машинок, якими в першу чергу скористалися жінки, можна прирівняти, як дотепно зауважив сучасник, до емансипації негрів або звільнення селян. Відтоді жінка починає конкурувати з чоловіками, що призвело до здешевлення праці³². У нових умовах мода була показником не лише статків і рангу чоловіка заміжньої жінки, але й маркером власного статусу жінки, характеру її діяльності та місця у суспільстві. Символом жіночої емансипації можна вважати відмову від корсетів, які не тільки були шкідливими для здоров'я, але й стримували рухливість, м'язову та символічну свободу. У Великобританії та США у 1880-х рр. виник навіть цілий рух проти корсетів.

Мода дедалі більш набуває наднаціональних ознак, стає універсальною, виступає складовою мистецтва та культурних відкриттів. Новий стиль модерн орієнтувався на культуру Криту й Японії, замість Геркуланума та Помпеїв джерелом дизайнерської думки стають Кнос і «Мадам Батерфляй».

У моді знаходять відображення політичні та естетичні тенденції свого часу. Якщо XIX ст. поєднувало два напрями: спорт та світські салони, тобто в ній

³¹ Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Пер. з фр. Л.Кононовича. – Л., 2004. – С.143, 145–146, 151–154, 156–157, 163–164.

³² Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIV. – К., 2007. – С.309–313, 316.

співіснували функціональність і декорація, то у ХХ ст. залізниця, авто, велосипед, кіно, а також скульптори, архітектори, художники й журналісти мали вирішальний вплив на моду. В одязі знаходить символічне відображення ритмічний, обертовий рух. Форми одягу стають м'якими, пластичними, як і дверні ручки, перила, вуличні ліхтарі, фасади будівель. Промисловий шум, ритм працюючого верстата відчутний і в «Болеро» М.Равеля. Прискорений ритм життя присутній у картинах Е.Дега, російських сезонах С.Дятілева, графіці А.Тулуз-Лотрека, у танці А.Дункан, яка, знявши корсет, виступала у просторому зручному вбранні (пеплос).

Після потрясінь Першої світової війни в моді настає рішучий перелом, радикально змінюється силует жіночого вбрання через скорочення довжини спідниць та зачіски. Жіночий одяг під впливом кубізму стає виразно геометричним, підкреслюється невизначеність статі, чи то напівхлопець, чи напівдівчина. Мода-гарсон, жінка-хлопчик, знаходить застосування в різних професіях, заняттях спортом і модними танцями, фокстрот, чарльстон, джаз. Ідеалом вважалась висока, струнка, з довгими ногами і руками жінка, яка курить сигарети через довгий мундштук.

Чоловіча мода не така мінлива, утім і вона також зазнала нововведень. Зникає пальто-сюртук, з'являється новий одяг: чорний піджак, жилет та штани у смужку, який змінювався лише в незначних деталях і зберігся донині. Циліндр та котелок поступаються м'якому фетровому капелюху. Краватка, як єдиний яскравий елемент чоловічого вбрання, залишається дуже скромною. На зміну білій сорочці приходять кольорові. Для урочистих випадків обов'язковим залишається фрак, проте дедалі більш популярним стає спортивний тип, починає складатися і тип одягу людини праці³³.

За радянських часів мода мала кілька сегментів. Перший – партійні функціонери, «радянські дами», котрі жили в достатку, одягались у відомого модельєра Н.Ламанової, протегували митцям, сперечалися через автомобілі, заводили салони (В.Ходасевич). Другий сегмент становили представники творчої еліти, актори, режисери, письменники, учені, а також непмани, партійна номенклатура нижчих рангів, які могли купувати модний одяг, шити на замовлення, привозити з-за кордону, стежити за модними тенденціями. Третій сегмент утворювали художники й «конструктори одягу», які працювали на державних фабриках легпрому. Водночас у країні гостро давався взнаки дефіцит одягу та вкрай низький споживчий рівень основної маси населення.

Мода та історик – це сюжет, подібний до камінця, кинутого у воду, що утворює концентричні кола численних смислів. Наприклад, із приватного листування М.Грушевського відоме його ставлення до свого зовнішнього вигляду, модних впливів та власного стилю. Так, у листі до колеги, з яким протягом тривалого часу зберігав добрі й тісні не лише професійні, але товариські та сімейні стосунки – К.Студинського, відомий історик звертався з делікатним проханням привезти для нього деякі речі, предмети ділового костюму. Це був період, коли М.Грушевський повернувся в радянську Україну, працював в академії наук, а К.Студинський, як закордонний співробітник академічних інституцій, мав

³³ Иллюстрированная энциклопедия моды. – Прага, 1988. – С.293, 300–302, 307–309.

можливість бути у справах у Харкові та Києві. Зокрема, у листі від 20 квітня 1927 р. М.Грушевський просив привезти для нього літній костюм, піджак, капелюх і паризькі парфуми:

«Як не буде Вам трудно, то просив би привезти міні: легкий сірий костюм літній, маринарка і сірий капелюх (знаєте мою фігуру, а голова наоколо 58 сантиметрів) і два флакони перфуми паризької Coty: оден *Violette Pourpre*, а другий *Roze Jacqueminot*, можна додати великі, коли єсть, я Вам сі гроші сподіваюсь виплатити ще перед виїздом, а якби не поспіли, то тут. Вибачайте, що затруднюю, але, знаючи Вашу приязнь, насмілююсь турбувати».

У наступному листі до К.Студинського М.Грушевський уточнював своє прохання-замовлення, описуючи деталі вбрання, указуючи розмір предметів одягу, прийнятні кольори, якість матеріалів, аксесуари. Так, він просив купити повний літній комплект: піджак, жилет, брюки з тонкого сукна, а також окремо піджак з брукселіни чорного або темно-сірого кольору та ще фетровий капелюх у чорних чи темно-коричневих тонах. Із листа М.Грушевського зрозуміло, що в Києві він не мав свого кравця, французькі парфуми тут були такої ж ціни, як і у Львові:

«Перфума дійсно задорога; по сій ціні мабуть і тут можна дістати. Кравця знайомого не маю, отже посилаю Вам на обороті міру, взятую з літнього костюму, який ношу. Маринарка без ковніра, може бути без підшивки, 73 ст довга. [...] Довжина сподень (не рахуючи паска) 103 ст, талія 111 ст, – писав він Студинському, додавши при тому малюнки піджака і брюк. – Літній костюм прошу повний: маринарка, камізелька, сподні, з якогось тонкого суконця, а, коли можна, окрім того маринарку з брукселіни чорної або темно-сірої. Капелюх фільцовий темно-брунатний, або чорний, ще краще, якщо єсть іще *Nabig*»³⁴.

Видно, що М.Грушевський дотримувався класичного стилю, надавав перевагу чорно-сірим, темно-коричневим тонам і був парфумерним денді. Як дійсний член ВУАН, очільник цілої низки академічних інституцій він одержував доволі високу зарплатню – 440 руб. або 200 дол. У листі від 25 грудня 1925 р. М.Грушевський писав К.Студинському:

«Збільшили нам платню, і ще обіцяють від 1.1. – разом мав би я діставати коло 400 карб.=200 долярів місячно, на се вже можна бжити (жите у нас все-таки досить дороге!)»³⁵.

Листи М.Грушевського дозволяють реконструювати гардероб історика, його смаки, ставлення до моди. До цього предметного ряду належать костюми на різні сезони року, плащі, піджаки (маринарки), жилети (камізельки), черевики, капелюхи, краватки, шкарпетки. У черговому листі перед приїздом К.Студинського в Україну й зустріччю з ним у Києві (вересень 1927 р.) М.Грушевський просив привезти йому необхідне: кілька брюк у смужку на всі сезони, піджак без

³⁴ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.206, 208.

³⁵ Там само. – С.180.

жилетки, кілька краваток, до них дюжину припинок та дюжину запонок для манжетів (він зробив навіть малюнки), та півдюжини шкарпеток, черевики на подвійній підшві коричневого кольору:

«Коли будете ласкаві, прошу мені привезти сподні в паски теплі, на зиму, другі лекші, на весну, і треті зовсім легкі, як найлекші, на літо. Ще одну таку брукселинову маринарку як ся – без камізьки. Брунатні черевики на подвійній золі, ч. 41. Краваток кілька до підвішування, як я просив; кілька стручків ванілії, бо тут зникла, спінок до краватки, досить високих тузін, і до маншетів тузін. Шкарпеток півтузина. Прошу солідні, але не якісь першорядні».

Своє ставлення до моди та модного історик визначає як прагнення поміркованого, якісного, статусного, без надмірної розкоші, що кидається у вічі: «Я не люблю купувати для себе дорогі річі, се якась у мене відраза до всяких *prima* – *praktisch und solid*».

Показово, що через два роки в листі до К.Студинського (жовтень 1929 р.) М.Грушевський у своїх проханнях-замовленнях акцентував уже не на предметах одягу, а на дефіцитних товарах та ліках, тобто давалися взнаки наслідки «зламу непу», що супроводжувалося розгортанням пропаганди аскетизму в побуті. Проте відчувалися не лише проблеми з товарами та харчами, як наслідок індустріалізації, але й пригнічений настрій історика через внутрішні академічні суперечки, складну ситуацію у справах («до того ж прилучився загальний пригнічений настрій»). М.Грушевський писав, що з плащем (обероком) «можна почекати, обійдуся сю зиму, натомість прошу по можності не забути іншого – капелюх, штракоцові черевики 41, ванілію, каву, аспіріну, верамону, *Subtonin*»³⁶. Відтак листування засвідчувало суттєвий дефіцит виробів, добротного одягу, білизни, аксесуарів (краваток, манжетів). Указувало воно й на зникнення деяких приправ (ванілі), кави, ліків (аспірін, верамон).

Цілком очевидні фінансові можливості історика та його родини, які дозволяли замовляти з-за кордону через друзів дефіцитні товари й предмети одягу. У такий спосіб побутові речі, одяг, харчі разом із людьми, котрі їх купують, привозять, користуються ними, утворюють концентричні мережі зв'язків від особи (взаємини особистісні, родинні, товариські, професійні, адміністративно-корпоративні) до комунікацій у межах соціальної групи (наприклад, академічного співтовариства) аж до взаємодії різних суспільно-політичних укладів (зокрема, галицького та радянського). У таких комунікаційних мережах предмети, речі, виступають соціально-орієнтованими, себто акторами суспільного життя, відтворюючи подробиці життя від психічного стану особистості до радикальних змін в економіці.

У другій половині 1930-х рр. унаслідок індустріальної модернізації, суттєвого збільшення міського населення спостерігалось підвищення міської культури та уваги до моди. Населення мало відчутти полегшення життя як успіх перших п'ятирічок. Складовою нового курсу держави, який пізніше назвуть «неонепом», стало відродження моди, журналів мод, відкриття у великих містах зразкових універмагів (гумів, цумів, пасажів) із модними ательє. У 1934 р. у Москві

³⁶ Там само. – С.213, 239.

запрацював перший Дім моделей одягу на чолі з Н.Макаровою (племінницею й ученицею Н.Ламанової).

У свідомості радянського суспільства 1930-х рр. мода асоціювалася не стільки з розвитком смаку та культурою одягу (вмінням стежити за зміною модних стилів, ураховуючи індивідуальні особливості), скільки, як це не парадоксально звучить, із придбанням предметів розкоші. Такому спрощеному розумінню моди сприяла не лише бідність, злиденність, низький побутовий і культурний рівень населення, але й політика держави. Розширення мережі ресторанів і кафе, початок масового виробництва парфумерії та косметики, ігристого вина («шампанського») й шоколаду асоціювалось із достатком, добробутом. У цей період складається система ательє мод для індивідуального пошиття одягу на замовлення, що слугувало ознакою «соціалістичної культурності». Проте відбувався процес відтворення основних символів традиційної моди, зростання модних тенденцій та утворення державою системи модних інститутів. Ріст міської культури і чисельності населення, увесь накопичений досвід 1920–1930-х рр. був використаний для розвитку модної індустрії в наступний період.

Війна, повоєнні голодні роки значною мірою травмували споживацькі настрої та психологію споживання, деформували природні процеси розвитку моди й моделювання одягу. Саме на матеріалах радянської історії моди, державного регулювання індустрії краси можна спостерігати як мода, її предмети створювали єдину мережу взаємодії з людьми, владою, державними інституціями, як штучно витворювався феномен «радянської моди». Масовість виробництва, небачена демократизація «високої моди», доступної кожному радянському громадянину, державна монополія на виготовлення модних речей – давали змогу контролювати те, як одягається населення, формувати через одяг його смаки та впливати на модні тенденції на відміну від традиційної буржуазної моди. Усе це загалом спричинилося до виникнення «радянської моди» – прогнозованої, політично коректної, естетично досконалої, придатної для радянських громадян із медичних, кліматичних та інших раціональних міркувань. Відтак «радянська мода» розглядалась як «синтез найкращого вітчизняного та світового моделювання». Ознаками та джерелом «радянської моди» вважались народні мотиви, а також демократизм, «масовість», «загальна доступність», на відміну від Заходу, де модельєри задовольняли смаки верхівки суспільства.

Водночас мода в мережі соціальних взаємин виступала знаряддям протесту проти існуючого порядку. Мода своїми циклами ніяк не підпорядковувалася законам адміністративної, планово-директивної економіки. Мода почала впливати на виробництво, а відтак і економіку: постійне коливання попиту через відмову населення купувати застарілі моделі й немодні речі призводило до величезних збитків. Споживчі пріоритети молоді, молодіжні мода та субкультура мали протестний характер – це і «боротьба зі стилями», і мода на міні-спідниці в дівчат, бороди та довге волосся у хлопців, і жіночі брюки, яскрава косметика та біжутерія, і, нарешті, джинсовий одяг. «Джинсова мода» кинула виклик радянському класичному стилю, який менше піддавався впливам та змінам.

У 1970–1980-х рр. радянське суспільство переживало «модний бум», що було пов'язане зі зростанням добробуту й можливістю вибору, поширенням культури одягатися. Невипадково наприкінці 1980-х рр. розгорнулася дискусія навколо шкільної форми, котра мала універсальний, «дисциплінуючий» характер. Криза пізнього радянського суспільства, занепад моралі, етики, соціальне розшарування, слабкість пануючої ідеології, руйнування села і традиційних цінностей спровокували й кризу «радянської моди», яку поглинула хвиля вульгарності. У пострадянський період спостерігається величезний інтерес до моди, адже тепер вона слугує інструментом вивільнення особистості та суспільства від регламентованих норм громадського життя й поведінки³⁷.

У сучасній культурі одягатися присутні всі найновіші атрибути моди та модності: модні доми, бутіки, салони дизайнерів-модельєрів, тижні моди, дефіле, безліч відповідних журналів, дамських глянцевих видань, fashion-журналістика, агресивна реклама модної продукції, мерехтіння трендів, виставки дизайнерів одягу, популярність «Luxury», престижність кар'єри моделі. Мода, модні речі стають засобом самоідентифікації та самопрезентації людини, саме у взаємодії моди й особи зникає грань між humans/nonhumans. Мода стає тотальною, вона охоплює всі сторони сучасного життя. Якщо мода базується на тиражуванні, серійному виробництві та утилітарності, то колекція старовинного одягу, речей, предметів мистецтва – завжди унікальна та індивідуальна.

Колекціонування: між предметом та особистістю

Із перспективи річ/особистість заслуговує на увагу феномен колекціонування, а також колекції та колекціонера. Саме колекціонування як діяльність розкриває сенс «повороту до речей», тобто соціальний характер інтеракції предмету й людини. У Ж.Бодріяра знаходимо пояснення передумов колекціонування. По-перше, ідеться про пошук своїх коренів, родоводу, старовинні речі – знак і свідчення минулого буття, потяг до них означає інтерес до власного минулого, своїх витоків. По-друге, феномен колекціонування зумовлений до певної міри неродовитим, простим походженням. Інтерес до збирання антикварних речей неначе додає культурної та соціальної респектабельності людині скромного походження. Колекціонуванням, зазвичай, цікавляться представники вищого прошарку середнього класу.

Колекціонування має психофізичну природу, колекція слугує засобом самопрезентації особистості. Людина, уважає Ж.Бодріяр, завжди колекціонує сама себе. Колекція – це нарцисична самопроекція особистості на безліч речей навколо себе: авто, ручка, жінка постають як еквіваленти «я» людини. Колекціонування часто визначають як пристрасть, хворобу, урешті залежність. Природа збиральництва залежить від різних чинників: віку, статі, соціального статусу. Колекціонування проходить кілька фаз і співвідноситься із сексуальним станом суб'єкта³⁸.

³⁷ Журавлев С., Гронов Ю. Власть моды и советская власть: история противостояния // Историк и художник. – 2006. – №3. – С.103–108; №4. – С.110–116; Gronow J. The Sociology of Taste. – London; New York, 1997, *Idem*. Caviar with Champagne: Common Luxury and the Ideas of the Good Life in Stalin's Russia. – Oxford; New York, 2003.

³⁸ Бодрийяр Ж. Система вещей. – Москва, 1999. – С.85, 93–94, 97–98, 102, 110, 115–117.

Перша фаза колекціонування – дитинство. Для дитини збирання предметів слугує невід’ємним засобом пізнання довкілля. 7-літній вік – найактивніша стадія у процесі колекціонування. Часто ініціаторами створення перших колекцій виступають батьки, саме дорослі заохочують інтерес до збирання різних речей і дрібниць. Найбільш типовими предметами «дитячих» колекцій стають марки, поштові конверти, фото артистів, монети, календарики, іграшки з кіндер-сюр-призів. Це стадія безосібних, безликих колекцій серійних, узвичаєних предметів, колекцій, в яких кількість брала гору над якістю. Звісно, індивідуальність не настільки сформована, щоб почати збирати щось унікальне. Типовими ознаками дитячих колекцій є всеїдність, невміння та небажання вибирати. Поряд із тим це період альтруїзму й активного обміну предметами, що колекціонувалися, до того ж відсутня і мораль в діях (не у змозі обміняти – вкради).

В еволюції колекціонування підлітковий період характеризуються формуванням індивідуальності, виникненням усіляких комплексів, появою дівочих і юнацьких колекцій. Дівчата збирають іграшки, обгортки, ляльок, наклейки від гумок, тексти пісень, фарфорові дрібнички; хлопчики – солдатиків, постери, трансформерів, вкладиші, диски, модельки автомобілів, корки від вина, пивні бляшанки. Колекції підлітків, здебільшого утаємничені, збираються суто для себе, зорієнтовані вони на пошуки ексклюзивного, виняткового (відлуння, анкети, емоції).

Наступний етап збиральництва (у віці після 20-ти років) виходить в основному з міркувань престижу, особистісної мотивації. Збирач відмовляється від всеїдності, спираючись на власний смак та вподобання, колекції стають оригінальними, якісними. Сублімація колекціонера зумовлюється його власними фантазіями. Сексуальна природа колекціонування виявляється саме у критичних фазах сексуальної еволюції, а самі колекції, на думку Ж.Бодріяра, спрацьовують як потужний компенсаторний фактор. Виникають колекції певної спрямованості, жанру (наприклад, диски з музикою конкретного періоду чи композитора). На зміну підлітковому періоду таємниць, «приховування» своїх колекцій приходять період демонстрації власних можливостей (економічних, культурних, смакових), соціального статусу та статків («дивиться, що у мене є! що я можу!»). Джерелом створення і поповнення таких колекцій стають інтернет-ринки, дилерські блоги тощо. Обмін предметами практично відсутній. Колекції виставляються у спеціально замовлених вітринах, на полицях, що слугує виявом індивідуальності, засобом самопрезентації. На цій стадії колекції мають акцентувати, а не приховувати сексуальність її власника. Визначальним принципом колекціонування на даному етапі є самоствердження особистості, демонстрація індивідуальних можливостей. Предметами колекціонування стають статусні речі: живопис, прикраси, скульптура, військова атрибутика тощо. Суттєво змінюються і пріоритети збирача цінностей, ідеться про обачливе, розумне, вибіркоче збиральництво, з рисами іронії та самоіронії (М.Плисецька збирала дивні прізвиська).

Колекціонування в добу зрілості (після 40 років) означає найактивніший, найстильніший період у житті колекціонера, який практично ніхто не оминає, обрана річ сприймається як предмет любові. Колекціонування взаємно доповнює

та компенсує сексуальну активність. Жінки «колекціонують» чоловіків, чоловіки – жінок. Колекції зрілого колекціонера різноманітні, респектабельні, позначені індивідуальністю. Він збирає те, що для нього становить інтерес, а не те, що поцінують інші, і зовнішня оцінка його зібрання не є важливою. Основна риса зрілого колекціонера – азарт пошуку, висліджування/вистежування і заволодіння омріяною річчю. Адже для нього ніщо дешеві сувеніри з мандрівок чи курортні трофеї. Визначальними рисами колекціонера-профі є справжнє полювання на річ, маніпулювання нею і навколо неї. Ціна речі, предмету пильнування для нього не має сенсу, головна мета – заволодіти в будь-який спосіб. Колекції зрілого колекціонера витворюються здебільшого довкола будь-якої ідеї й часто слугують компенсацією смутку, самотності, похмурого існування чи напруженої праці.

«Золотий вік» колекціонера – період після 60-ти. Це час підсумків і зваженої самооцінки. Пристрасть до колекціонування супроводжується втратою почуття нинішнього часу. Володіння річчю для старого колекціонера позбавлене сексуальності, воно радше є статусним. У «побутовій міфології» згасає страх часу й смерті (Ж.Бодріяр). Солідний колекціонер, на відміну від молодих, не поспішає виставляти свої колекції, не демонструє їх прилюдно, а навпаки, ховає, зберігає від чужих очей, насолоджуючись ними на самоті. Старий колекціонер – це знавець, аналітик, він енциклопедично обізнаний із предмету, дуже прискіпливий, позбавлений зайвих емоцій. Так, представники творчих професій із віком (письменники, режисери, актори, політики та бізнесмени), як правило, володіють солідними колекціями, є постійними учасниками престижних аукціонів (типова історія колекцій Ростроповича – Вишневської). Предметами колекціонування стають дорогоцінні речі: антикваріат, живопис, скульптура, ювелірні прикраси (Г.Уланова), коштовне каміння, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, меблі (колекція С.Ріхтера), рукописи, стародруки, часописи тощо³⁹. У цілому, як зазначав Ж.Бодріяр, колекція – це низка елементів плюс особистість колекціонера, себто будь-яка колекція має подвійну, психофізичну та історичну природу.

У цілому «поворот до речей» є знаком і викликом часу. Звернення до матеріального світу, розуміння соціальності речі як рівнозначного елементу мережі соціальних відносин демонструє нові можливості історичного дослідження. «Речовий поворот» може спричинитися до встановлення рівноваги між емпіричним і теоретичним знанням, що означає створення теорій «середнього рівня» та їх верифікацію на матеріалах історичної науки.

³⁹ Орлова Л. Колекціям все возрасты покорны // Антиквар. – 2007. – №7. – С.66–69.

The article highlights the problem of “material turn” in historical researches, which essence is associated with the new forms of things conceptualizing. The core of this “turn” is “Actor Network Theory” by B.Latur under which people and things (non-people) form a unified system of social interaction. This means that things and material objects also have a social nature, which is considered from the prospect of cultural pair: manorial estate/peasant hut, the history of Soviet fashion, and the phenomenon of collecting.

